(1670-1671) STENKA RAZİN VE (1773-1775) E. İ. PUGAÇEV LİDERLİĞİNDEKİ İKİ İSYANIN KARŞILAŞTIRILMASI

Kerim ÖZARSLAN*

"Kalenin komutanlık dairesi önüne halılar serilmiş,
Bir masa konmuştu, masanın üstünde ekmekle tuz vardı.
Papaz, haç ve kutsal resimlerle Pugaçev'i bekliyordu.
Düzme çar kaleye girerken bütün çanlar çalmaya başladı."
(Puşkin, 2002:27)

Özet: Rusya; tarihi boyunca birçok isyana ev sahipliği yapmış, yaşanan iç karışıklıklar neticesinde ciddi yaralar almıştır. Rusya'da Cereyan eden ve Rusya tarihine geçen; 1670-1671 yılında gerçekleşen Stenka Razin isyanı ve 1773-1775 yılları arasında gerçekleşen E.I.Pugaçev isyanı. Tarihsel anlamı, isyanların yaşandığı coğrafya, isyancıların milliyeti bakımından birçok benzerlik göstermektedir. 100 yıl ara ile gerçekleşen ve Rusya tarihi açısından büyük önem arz eden isyanların sonuçları da başlangıçları gibi benzerlik göstermektedir. Rusya'da yaşayan özellikle gayri Rus halkların, Rus imparatorluğunun, seçkinlerin, boyarların, serfelerin, toprak ağalarının, kısacası en üst tabakadan en alta tabakaya kadar yetki sahibi olan yöneticilerin uyguladıkları kolonizasyon, ekonomi, sosyal, dini, politikalar sonucunda halkın kin ve öfke ile başlayan protestoları isyan liderlerinin de organize etmeleri sonucunda kitlesel birer isyana dönüşmüştür.
Anahtar Kelimeler: *İsyan, Rusya, Razin, Pugaçev, Rus imparatorluğu*

Comparison of two Rebellions Led by Stenka Razın (1670-1671) and E. I. Pugachev (1773-1774)

Abstract: Russia has hosted many rebellions throughout its history and suffered serious wounds as a result of the internal turmoil. The Stenka Razin rebellion in 1670-1671 and the E.I.Pugachev rebellion between 1773-1775, which took place in Russia and went down in Russian history. There are many similarities in terms of historical meaning, the geography of the rebellions and the nationality of the rebels. Occurring 100 years apart and of great importance for the history of Russia, the results of the revolts are similar to their beginnings. As a result of the colonization, economic, social, religious and religious policies implemented by the non-Russian peoples living in Russia, the Russian Empire, elites, boyars, serfs, landlords, in short, the rulers who had authority from the highest to the lowest strata, the protests of the people, which started with resentment and anger as a result of the policies implemented by the rulers, turned into mass revolts as a result of the organization of the revolt leaders.
Keywords: *Rebellion, Russia, Razin, Pugachev, Russian Empire*

Giriş

Çarlık Rusya'sı büyük bir imparatorluk olma yolunda emin adımlarla ilerliyor, güneye ve kuzeye doğru yayılımları hız kazandırıyordu. Astrahan hanlığı tarihe karıştıktan sonra orada ki hanlıkları da imparatorluğuna dahil ediyordu. Rusya bu yolla steplerde yayılma imkânı bulmuştu, fakat bilinmesi gerekir ki bu stepler zaten çok uzun yıllardır Çar rejimine karşı muhaliflik yapanların ve Rus olmayanların (Gayri Rusların) yaşadığı yerlerdi. Bu durum sıradan bir yerleşiklik değil, yerleşiklerin sosyokültürel yapılarına bakıldığında Rusya'nın başına büyük dertler açacak ve yıllarca meşgul edecek, büyük halk ayaklanmaları ve isyanların da başlangıcını oluşturacaklardır. Rus imparatorluğu buhran devrinin yaşandığı XVII. Yy.'ın başlarında sosyal, ekonomik, siyasi ve dini açıdan son derece bunalımlı bir döneme adım atmıştı. Bunu takip eden aynı yüzyılın ortalarında ise serflik ve feodalizminin Rus toplumun hayatına girmesiyle, yaşanan ağır buhranlar daha da artmıştı.

Başta steplerde yaşayan Rus olmayan unsurlar (özellikle de Başkurtlar Tatarlar ve Ukrayna Kazakları) Çarlığın uyguladığı ağır vergilere, dini anlamda Ortodokslaştırma politikalarına ve kolonileştirme politikalarına karşı Çarlık rejime muhaliflerdi. Tüm bu yaşananların Çarlık yönetimine karşı bir ayaklanmalara yol açması ve bölgede büyük bir isyanın çıkması an meselesi idi. Bu bağlamda başlayan ayaklanma ve isyanların, (özellikle, köylülerin haklarını korumak adına) ilki Stenka Razin liderliğinde patlak veren Kazak

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları kerim.ozarslan@mail.ohu.edu.tr
DOI :10.30546/100981.1.2024.0152

isyanıydı. Fakat bu son değildi ardından Rusya'da yaşanan en büyük isyan E. İ. Pugaçev'in liderliğinde gerçekleştirilmişti. (Bayıl & Ünüvar, 2018)

Bu çalışmanın ortaya koyulmasında ki amaç, konusu olarak aldığımız iki isyanın da liderleri, isyanların çıkış sebepleri, ön koşulları, neden sonuç ilişkileri, isyanın yaşandığı coğrafya bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirmek, iki isyanda da toplumsal olayların nedenleri, gelişmesi ve ayaklanmaların sonuçlarını anlamak ve yorumlamak, isyanın yaşandığı toplumun sosyal yapısını, dinamiklerini ve coğrafya da yaşanan koşulların incelemek, ayrıca isyan liderlerinin, isyancı birer haydut mu yoksa halkların menfaatine mücadele eden kahramanlar mıdır? İsyanların İmparatorluğa etkisi nelerdir? Sorularına cevap aramaktır.

1. İsyanların Liderleri

1.1 Stenka Razin'in Hayatı

Stenka Razin 1630 yılında Don kazaklarının yaşadığı Zimoveyskaya köyünde doğdu. Razin'in doğum tarihi tam olarak belirlenememiştir. Razin'in anavatanı Zimoveyskaya'dır. Stenka Razin'in babasının adı Timofey Razin'dir, bir Kazak olan Timofey Razin Don bölgesine dışarıdan gelip (Voronej bölgesinden) yerleşen yabancı bir aileye mensup olduğu belirtilmektedir. Krasisnski gibi tarihçiler Razin ailesinin Rusya'ya, Polonya idaresine karşı ayaklanarak oradan çıktığı ve Rusya'ya gelerek Rus uyruğuna bağlanan ilk Kazaklarla birlikte geldiklerine dair ihtimaller sunmaktadır (Krasinski, 1848:57). Timofey Razin Don'a yerleştikten sonra burada bir ev ve büyük bir çiftlik edindi. Timofey güçlü bir Kazaktı, cesurdu ve enerjikti, Don'da bulunduğu sürece Kazakların en saygın temsilcilerinden biri oldu. Neredeyse tüm askeri harekatlara katıldı ve oğulları Ivan, Stenka ve Frol'e özgürlük ve cesaret sevgisi aşıladı. Razin Timofey'in üç oğlundan biridir, kardeşleri İvan ve Frol'dur. Razin'in vaftiz babası askeri bir ataman olan Kornila Yakoylev'dir, Razin çocukluğundan beri Don ileri gelen büyükleri arasında büyümüştür, Tatar ve Kalmık dillerini biliyordu ve henüz genç bir Kazak iken bir müfrezeye liderlik etmiştir (Mankov, 1975).

Razin henüz yirmili yaşların başında iken, ilk olarak 1652 yılında, Moskova yoluyla Solovetsky Manastırı'na uzun hac yolculuğu yapmıştır. Don Kazakları Aziz Zosima ve Aziz Sayva'ya dua etme geleneğini sürdürüyorlar bu yüzden Solovestky Manastırını ziyaret ediyorlardı. Razin hac yolculuğu esnasında yol üzerinde yaşayan Rus halkının gündelik yaşamını yakınen inceliyor, kendine bilgi ve fikirler ediniyordu. (Venkov, 2008)

1665 yılı Razin'in biyografisinde bir dönüm noktası olarak adlandırılabilir. Rusya'da feodal-serf sistemine karşı ayaklanma fikri, otokrasinin Don Kazaklarının özgürlüklerine yönelik saldırısıyla bağlantılı olarak ve özellikle Prens Yuri Dolgorukov'un 1665'teki acımasız misillemesiyle bağlantılı olarak Razin'den ortaya çıktı. Çarlık yönetimine bağlı Ukrayna kuvvetlerinin başında bulunan Knez Dolgorukov, Aleksey Mihayloviç'in emri ile Kazaklardan sorumlu yetkili kişi olarak atanmıştı, Dolgorukov çok kalabalık bir kazak askeri alayı oluşturmak için çalışmalara başladı. Fakat asi ruhlu Kazaklar Çar emrinde oluşturulan bir orduda askerlik yapmayı reddettiler. Kazaklar bu gelişmeden sonra Razin'in ağabeyi İvan'ın liderliğinde Ruslara karşı başkaldırıya geçtiler. Knez Dolgorukov, belli bir mücadele sonunda İvan'ı tutuklayarak yönetiminde bulunan askerî kampa getirdi. Başkaldırının neticesinde İvan, Knez Dolgorukov tarafından asılarak idam edildi (Güngör, 2010:129).

1.2 E.İ.Pugaçev'in Hayatı

E. İ. Pugaçev'in doğum yılı resmi olarak belgelenmiş değil. Pugaçev'in 1774 yılında Yayık kasabasında araştırmacı Mavrin ile yaptığı söyleşide *"32 yaşındayım."* ifadedini kullanmıştır: Bununla birlikte Moskova'da yapılan soruşturması esnasında Genel Sekreter Stenka Sheshkovsky de şunları yazdmıştır: *"Kendisini otuz üçüncü olarak görüyor."* Pugaçev'in kaçtığı esnada Dobryansky karakolundan pasaport alırken *"40 yaşında"*

olduğunu belirtmiştir. 1772 yılında Yayık Kazaklarına yaptığı ilk geziden sonra tutuklandığında da *aynı yaşta* olduğunu belirtti. Ancak çoğu tarihçi, Pugaçev'in biyografisindeki çeşitli dönüm noktalarını tarihi olaylarla karşılaştırarak, doğum tarihinin 1742 olarak kabul edilmesi gerektiği sonucuna varmıştır (Mavrodin, 1973:12). Biz de bu doğrultuda Pugaçev'in doğum tarihini 1742 yılı olarak alıyoruz.

1742 yılında Don kıyısındaki Zimoveyskaya köyünde doğan Pugaçev, Gençliğinde toprağın işlenmesinde babasına yardım etti. Don Kazak Ivan Mihayloviç Pugaçev ve eşi Anna Mihaylovna'nın ailesinin en küçük oğluydu. Pugaçev'ler uzun süre Zimoveyskaya'da yaşadılar ve soyadlarını Pugaçev'in baba tarafından büyükbabası Mikhail Pugach'ın takma adından aldılar. 17 yaşındayken Sofya Dmitrievna Nedyuzheva ile evlendi. Düğünden bir hafta sonra (Yedi Yıl Savaşları sırasında) Prusya'ya gönderildi. 1763'ten 1767'e kadar Pugaçev, çocuklarının doğduğu (oğlu Trofim'in ve kızı Agrefena'nın 1768'de doğduğu köy) köyde görev yaptı.

Pugaçev çocukların doğduğu yıllar arasındaki zaman diliminde, Kaptan Elisey Yakovlev'in ekibiyle birlikte kaçakları yakalayıp Rusya'ya geri getirmek üzere Polonya-Litvanya Topluluğu'ndaki Vetka'ya (Belarus'taki modern Gomel bölgesinde eski inananların merkezi) gönderildi. 1760'larda Pugaçev orduda görev yaptı ve asteğmen olarak görev yaptı. Ancak asi ve şiddet yanlısı karakteri, katı askeri disipline alışmasına izin vermediğinden askerlik hizmetine uzun süre devam etme fırsatı bulamadı. Kısa süre sonra hizmetinden ayrıldı ve Rusya'nın farklı şehir ve kasabalarını ziyaret ederek dolaşmaya başladı. (İnvestim.guru, tarih yok)

2. İsyanların Ön Koşulları ve Başlangıçları

2.1 Stenka Razin İsyanı; Ön Koşulları ve Başlangıcı

1670-1671 yılları arasında, Don Kazaklarının ve Volga'nın güçlü lideri Stenka Razin'in bir gurup iktisadi nedenleri öne sürerek başlatmış olduğu ayaklanma hareketleri, Kazaklar arasında heyecan yaratmış ve hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştı. Ayaklanmalar bir zaman sonra Cherkassk (Kazak Meclisi) statüsünde iken Cossackdom (Birleşik Kazak Devleti) kurulması hayaline dönüştü. Stenka Razin ve onun Özgür ruhlu savaşçıları Astrahan'e ele geçirdiler, Kazaklar aynı zamanda Çariçin'i de alarak gözlerini Moskova'ya diktiler.

17. yy'da kapsayan 200 yıllık bir dönemde Rusya'da yaşanan en önemli dört büyük ayaklanmanın (I.I.Bolotnikıv, S.Razin, K.A Blovin, E.İ.Pugaçev Ayaklanmaları) (Maul, 2013 :81) her birisi Don kazakları öncülüğünde başlatılmıştır. Don kazakları doğaları gereği Özyönetimleri ile aşağı Don bölgesinde bulunan başkent Cherkassk içerisinde kendi meclisleri olan "Kruge'u topluyorlar ve başka meclis ve otoriteyi tanımıyorlardı. Türklere (Kırım Tatarları) ve Rusya sınırlarına kast eden diğer yabancı savaşçılara karşı devletin sınır güvenliğini sağlayan Don Kazakları, sınırların korunması ve verdikleri mücadelelerden dolayı ödüllendirilmeyi beklerken karşılarına çıkan vergilendirme ve Moskova devletinin bu tutumundan rahatsızlık duymaktaydılar. (Avrich, 1972:192) Kazakların ve dolayısıyla Cherkassk'ın talepleri ve yapılan yardımların sürekli hale getirilmesi 17.yy ortalarında Cherkassk meclisi ile Merkezi hükümet arasında ciddi sürtüşmelerin sebebini oluşturmaktaydı. Kazaklar içinde o dönemlerde Ortodoksluk ve Rus ırkı baskın hale gelmekle birlikte Rus imparatorlu belirli çerçevelerde öncü gücü haline geldiler. Fakat bazı gelişmeler de göz ardı edilmediğinde Rusların en önemli savaşçılarından olan Kazaklar Rusları da hedef alabilmekteydiler (Çertanov, 2016).

2.2 E.İ. Pugaçev İsyanı; Ön Koşulları ve Başlangıcı

Çariçe II. Katerina'nın yönetimindeki Rusya, Avrupa tarzı bir modernizasyona giriyor, bunu yaparken de Rus seçkin ve soyluları batıya özgü modadan giyim kuşamı, yiyecek

içecekleri, sanatı ve kültürel yaşantı tarzı ile teknolojik gelişimlerini yüksek maliyetler harcayarak ülkeye büyük bir külfete mal ederek özümsediler. Tabi bu doğrultuda toprak efendileri de batının bu şaşalı ve pahalı yaşam şartlarını dengelemek adına kendi serflerinden aldıkları vergileri arttırmak sureti ile ağır mali yükler yüklediler. Bu gidişatın zirvesinde "yeter artık" diyen yoksullar ve Köylüler aristokrasiye karşı ayaklanma başlattı, kimisi kaçtı kimisi ise bu sisteme dur demek adına protesto ve isyan girişiminde bulundular (Bosin, 2009).

İmparatorluk, hızlı bir dönüşüm geçirirken, mülkiyetin ve kişilerin korunması büyük ölçüde yetersiz kalmıştır, asıl yük tamamen köylülerin ve serflerin sırtına binmiştir. Dolaylı vergi yüklerinin ağırlaşmış, Köylüler, siyasi katılımdan men edildiler ve toprak sahiplerinin yükünün çoğunu taşımak zorunda kalmışlardır. Tüm bunlar bir araya gelince Pugaçev'in isyanı için verimli bir zemin hazırlanmıştır (Asmus, 2022).

Sıradan bir Don Kazağı olan Pugaçev'in başlattığı isyan Kazaklar, Başkurtlar ve Kazan Türkleri için âdeta bir ulusal mücadeleye evrilmiştir (Kurat, Temmuz - Aralık 1965:112) Başkurtların başındaki Salavat Yulaev'in, Pugaçev tarafına geçmesi isyanın daha da genişlemesine neden olmuştur (Korkmaz T. , Bahar 2018:101).

Pugaçev'in 1773 yılında köylü halka kendisini III Petro ilan ederek ilk manifestosunu yayınlaması ile ünlü köylü ayaklanması fiilen başlamıştır. Köylülerin ve Kazakların hükümetten duyduğu memnuniyetsizlikten yararlanarak halka tiranlığı ve şiddeti devirme çağrısında bulundu. Başta Çariçe II. Katerina ve dahi hükûmet yetkilileri de III. Petro adında bir kişinin çıktığını önemsememiştir. Pugaçev'in ilk ayaklanma girişimi Yayık Nehri kıyılarında yaşayanlarla olmuştur. Bu ayaklanmaya karşı herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır, hatta tam aksine halk Pugaçev'i çanlar çalarak karşılamıştır. (Bosin, 2009) Pugaçev'in ordusunun 1773 yılının başlarında Rusya'nın güneyinde, Volga Nehri üzerinde bulunan ve en kalabalık nüfus merkezi olma özelliğine sahip olan Orenburg'e olmuştur. Bunu takiben 1773 yılının Ekim ayında isyanların haberleri Saint Petersburg'a Çarlığa ulaşmıştır. II. Katerina bu haberi aldıktan sonra Tümgeneral Vasili Kar'ı isyancılara karşı Rus İmparatorluğu adına görevlendirmiştir. Pugaçev'in isyancılarını küçümseyen ve hafife alan Kar, Pugaçev karşısında ağır bir yenilgi aldı. Bu sonuç Çarlık için önemli bir tehdit oluşturan Pugaçev için oldukça faydalı olmuştur (Bosin, 2009).

3. İsyanların Nedenleri:

3.1 Stenka Razin İsyanının Nedenleri:

1654-1667 yılları arasında, 13 yıl süren Polonya Rusya savaşı büyük sıkıntıların yaşandığı bir dönemdir. On üç yıl boyunca süren savaşın ciddi ağır zararları kendini göstermişti, devlet hazinesi büyük para sıkıntısı çekmekteydi, bu yüzden tahıldan alınan vergilerde aşırı derecede bir vergi yükselişi gözlemlendi. Bu sıkıntılardan halkta nasibini alıyordu. Öyle ki artık hazinede para olmamasından dolayı, paralı kazak askerlerine dahi ihtiyaç kalmamıştı. Tam bu sırada 1667 yılında Razin ilk seferini gerçekleştirme yoluna girdi (Türker Ö. , 2020:170).

Bazı görüşler, Razin'i Moskovalı boyarlardan intikam almaya iten şeyin, kardeşinin yerel ordu komutanı Prens Yuri Dolgorukov tarafından idam edilmesi olduğunu belirtmişlerdir (Avrich, 1972:67).

Razin'in kardeşi Ivan'ın 1665'te ölümünden sonra Razin için bu olay kişisel bir meseleden çok daha fazlasıydı. Bu, temel Kazak özgürlüklerine ve bağımsızlığına yönelik bir hakaretti. Kan davası gerektiren bir eylemdi. Razin'in tüm ailesi isyana katıldığından, Razin'in kişisel skoru, onun boyar karşıtı duruşunu motive etmede genellikle varsayıldığından daha önemli olabilir (Khodarkovsky, 1994).

Razin isyanının nedenlerini bir başka boyutta incelediğimizde inanç merkezli problemlerin de olduğu görülmektedir. Rusya, Patrik Nikon'un 1652-1666 reformlarının yol açtığı derinleşen bir dini bölünme yaşıyordu. Eski İnananlar taşrada önemli bir nüfuza sahipti

ve 17.Yy sonlarındaki en şiddetli ayaklanmalar (ve en ağır cezalandırma eylemleri) "eski inanç" için ya da ona karşı mücadele bayrağı altında ortaya çıktı (Volodikhin, 2011). Hükümet halkı din değiştirmeye teşvik etmek için klasik "havuç ve sopa" politikalarını kullandı. Rus olmayan seçkinler, din değiştirdikleri takdirde yıllık yüklü tazminatlar ve Rus soylularına benzer toprak mülkleri aldılar. Rus olmayan halktan kişilere ise din değiştirmeleri halinde çeşitli vergilerden, korvardan ve askerlik hizmetinden muaf tutulmaları teklif edildi ve nakit para ya da hediyelerle ödüllendirildiler. Kazak isyanının siyasi nedeninin yanı sıra dini bir nedeni de vardı. Don Kazakları Eski İnançlılardı ve resmi Rus Çureh'ine tabi olmak istemiyorlardı ve bu nedenle dini sorun isyanın yayılmasına yardımcı oldu (Poltoratzky, 1966). Teşviklerin yeterince güçlü olmaması nedeniyle, Moskova sık sık kanunlarının gücüne başvurarak, Hıristiyanlığa geçmeyi reddeden Rus olmayanların topraklarını sınırlandırdı.

Mordva ve Çuvaşların bir kısmı yetkililerin baskısından kaçmak için daha güneye göç etmeyi tercih etti, diğerleri ise zorla yerleştirildi. Ancak çoğu geride kaldı ve fırsat buldukça dini ve laik otoritelere karşı toplu şiddete başvurdu (Khodarkovsky, 1994).

3.2 E.İ. Pugaçev İsyanının Nedenleri

Pugaçev isyanının temel nedenlerine bakacak olursak Çariçe II. Katerina döneminde Yasama Komisyonu aktif olduğu zamanda başlar. Halk arasındaki hoşnutsuzluk ve huzursuzluk kendini açıkça belli ediyordu. II. Katerina döneminde yapılan savaşlar nedeniyle halka ağır vergiler yüklenir, üstüne soylular lehine verilen hizmet serbestliği yoksul köylüleri daha da kötü bir duruma sokar; bundan mütevellit halk tabakalarında hükümete karşı memnuniyetsizlikler git gide artar ve çoğalır. Pugaçev isyanının ana komuta merkezi Yayık kasabasıdır. Bu bölgede uzun bir zamandır Hükümete karşı olan hoşnutsuzluk 1770 yılında tavan yapmıştır (Kurat, 2023:303).

Kazak hanlığının çökmesiyle birlikte, Çarlık rejiminin koloni politikası gütmesine karşın Pugaçev Kazaklara “İmparatorluk yönetiminin koyduğu yasakları kaldıracağını” söylemiş olması ve Kazakları ikna etmesi Kazakların bu isyana katılmalarının önemli sebeplerindendir (Korkmaz T. , Bahar 2018).

Yayık bölgesinin yaşlıları ve atamanları yönetimle anlaşma yapmışlar ve bölgenin önemli gelir kaynaklarını kendilerine verilmesini istemişlerdi. Bunların aylık ödeneklerinin hükümet tarafından zamanında ve eksiksiz bir şekilde ödenmesi diğer Kazaklar arasında çok ciddi huzursuzluklara neden olmuştu. Yayık bölgesinin halkı kendi haklarının gasp edildiğini, çifte standartların uygulandığı ve tamamen haksızlığa uğratıldıklarını vurgularlar. Dahası Hükümet bu bölgeden 1769 yılında yeni bir askeri birlikler oluşturmak istemiş fakat Kazaklar itiraz etmişler ve II. Katerina tarafında savaşa gitmeyi istememişlerdi. Yayık halkı erkekleri ailelerini ve işlerini bırakarak uzun yıllar süren savaşlara katılmayı reddederler. Bir yıl sonra Yayık halkı erkeklerinin askere tekrar çağırılmaları yeni bir huzursuzluk dalgası yaratır, bunun üzerine II.Katerina bölgeye bir araştırma ekibi gönderir ve araştırma ekibinin yaptığı inclemeler sonucunda sorunu çözecek bir tedbir getirilemez. Bunun üzerine Petersburg yönetimi, General Traubenberg’i bölgedeki huzursuzluğu dindirmek için görevledirir. General Traubenberg halkın sorununu çözmek bir yana halka şiddet ve baskı uygulama yoluna gider. Halkın sorunları çözülmek yerine daha da büyümeye başlar halk şikayetlerini II. Katerina’ya ulaştıramaz (Serdar, 2015).

1771 yılında ülkede çok ciddi bir taun hastalığı ortaya çıktı, bu acımasız salgın sadece Moskova’da binlerce kişiyi öldürüyordu, II. Katerina yönetiminin bu hastalık konusunda alınan tedbirlerin ve sağlık çalışmalarının noksanlığı ve zayıflığı halkı büsbütün kızdırmıştı. Halk öfke ile Moskova baş piskoposunu dahi öldürmüştü. Halkı yatıştırmak için de silah kullanıldı ve halkın üzerine ateş açılmak sureti ile yüzlerce insanın ölümüne sebep verildi. Tüm bu gelişmelerden sonra yaşanan salgın hastalık ve hükümetin yetersiz politikaları ile yaşanan baskı ve ölümler artık tuzu biberi olmuştu, bundan iki yıl sonra (1773) yayık

bölgesinde ilk isyanın tohumları atıldı. Puvaçev başlayan bu isyanın başındaydı (Kurat, 2023:303).

4. İsyanların Sonuçları:

4.1 Stenka Razin İsyanının Sonuçlar

Stenka Razin'in ayaklanmasının ciddi toplumsal sonuçları oldu ve Rusya tarihindeki en önemli olaylardan biri haline geldi. Ayaklanma sırasında yüzlerce yerel soylu öldürüldü, bazı mülkler yağmalandı ve yakıldı. Ayaklanmanın kendisi bastırılmış olmasına rağmen, ülkenin kalkınması üzerinde büyük bir etkisi oldu, çarlık hükümetine karşı duyarlılığı güçlendirdi ve eylemlerinin yasallığı konusunda şüphe uyandırdı. Kuşkusuz bu, Rusya'nın atlattığı ilk fırtına değildi. Altmış beş yıl önce, Sorunlar Dönemi'nde Ivan Bolotnikov, yenilgiye uğratılmadan önce Moskova'nın eteklerine kadar ulaşan bir isyana önderlik etmişti (Yakovlevich, 2005). Bu sonuncusu da olmayacaktı: Razin'i, özellikle Bulavinov ve Pugaçev takip edecekti. Yine de Stenka Razin Rusya'nın en unutulmaz ve popüler isyancısı olarak hüküm sürmektedir. Rus folklorunda övgüyle anılan Razin, aralarında şair Aleksandr Puşkin'in de bulunduğu Rus entelektüellerinin kalbini ve aklını kazandı (Volodikhin, 2011:40).

Hikâyenin sonu oldukça tahmin edilebilirdi. Stenka Razin prangalara vurularak Moskova'ya götürüldü, ağır işkencelerden geçirildi (ve Çar Aleksey tarafından sorgulandı) ve 6 Haziran 1671'de Kızıl Meydan'daki Lobnoye Mesto'da canlı canlı dörde bölündü. Kafası ve uzuvları kazıklara geçirildi ve gövdesi köpeklere atılmıştı. "Rus geleneğine" göre, isyancılara karşı misilleme, ele geçirdikleri kasaba ve topraklardaki kendi davranışlarından bile daha vahşiceydi (Volodikhin, 2011:46) .

4 Haziran 1671 sabahının erken saatlerinde, Serpukhov'dan Moskova'ya giden yol boyunca alışılmadık bir geçit töreni gerçekleşiyordu. Her iki mahkûmun da el ve ayakları prangalarla zincirlenmiş, boyunlarına boyunduruk asılmış şekilde Moskova'ya getirildi. Boyarlar kendilerine korku saran, Çarı' boyarları ve voyvodaları öldürmeye and içmiş, en büyük hedefi Moskova'yı ateşe vermek olan, "haydut, deccal" diye nitelendirdikleri Razin, şimdi çarmıha gerilmiş bir haldeydi ve bu boyarların çok hoşuna gidiyordu çünkü düşmanlarına karşı büyük bir zafer kazanmışlardı. İdam meydanında bulunan Kâtip Razin'in yüzüne işlediği suçları tek tek okudu ve celladın işe başlaması için işaret verdi (Türker, 2020). Cellat, Razin'in yanına geçmiş, Razin daha sonra doğrama bloğuna uzandı, kollarını ve bacaklarını yanlara doğru açtı ve dörde bölünmek için hazırlandı. Cellat; evvela Razin'in sağ kolunu dirseğinden kesti, daha sonra sol bacağını da dizinden kesmişti ve Razin dört parçaya ayrılmıştı. Yetkililer yeryüzünde Razin'e dair hiçbir iz kalmadığından emin olmak için cellatlar tarafından parçalara ayrılan bedenini bir kısmı ortadan kaybolana kadar halka teşhir ettiler. Razin'den geriye kalanlar daha sonra gizlice Zamoskvoreçye'deki Tatar mezarlığına gömüldü (Volodikhin, 2011:40).

4.2 E.İ. Pugaçev İsyanının Sonuçları

Kazaklar arasında bir bütünlük yoktu. Kimileri ayaklanmacıları destekliyor, kimileriyse yönetimi destekliyordu. Ayaklanmanın disiplinsiz ve plansız olması kitlelerin beraber hareket edememesine sebep olmuş, isyancıların deneyimsiz olması, askerî bilgiden yoksun olmaları ve gelişigüzel savaşmaları, kullandıkları silahların çok basit olması ayaklanmanın başarısızlıkla neticelenmesine sebebiyet vermiştir. Ayaklanmanın lideri Pugaçev olarak görünse de o Yayık Kazaklarının elinde bir kuklaya dönüştü ve onların bilgisi olmadan hareket edemezdi. Çok sürmeden aralarında ayrılık belirtileri ortaya çıkmaya başladı. Pugaçev Rus birlikleri ile yapılan çatışmada Rus komutanlarının yeteneksiz olmalarına güvenip dikkatsiz davranırken yenilirse yanında bulunanları orada bırakıp kaçmak için at koşularında özenle seçtiği otuz atı otuz ayrı yerlerde tımarlamıştı. (Volodikhin, 2011)

Organizenin yetersiz oluşu, koordinesiz hareketlilik, isyan boyunca başarılı sonuçlara ulaşmayı imkânsız hale getiriyordu. Pugaçev'in siyasi konularda deneyimsizliği ve komutasının düşük etkinliği önemli bir faktör olarak görülmektedir. Aynı zamanda Pugaçev'in deneyim ve stratejik bilgi eksikliği de ayaklanmanın başarısını büyük olasılıkla etkiledi. Pugaçev'in etrafındakileri birleştirme ve motive etme konusundaki yetersizliği, isyanın yüksek bir komuta veya net bir stratejiden yoksun kalmasıyla isyancılar içerisinde dağılmalara neden oldu (Türker, 2020).

Pugaçev'in Asi Ordusu Mart 1774'e kadar Orenburg yakınlarında gücünü pekiştirirken, Rus hükümeti yeni bir saldırı başlatmak için ciddi hazırlıklar yaptı. Ruslar General Alexander Bibikov komutasında bir ordu göndererek Pugaçev'in silahlı birliklerini Orenburg kuşatmasını kaldırmaya ve şehirden geri çekilmeye zorladı. Ancak Rus birlikleri, zaten yakın vilayetlere yayılmakta olan ayaklanmayı bastıramadı. Askeri kayıpların ardından Pugaçev'in ordusu hızla toparlandı ve Temmuz 1774'te Volga ve Kazanka nehirlerinin birleştiği büyük bir kasaba olan Kazan'a yaklaştı. İsyancılar şiddetli bir çatışmanın ardından kasabayı ele geçirdi, ancak altı saat sonra Albay Ivan Ivanovich Mikhelson büyük bir süvari filosuyla onları püskürttü. Bu yenilgi Pugaçev'i bir avuç Kazakla birlikte Volga'nın sağ kıyısına kaçmak zorunda bırakırken, Mikhelson yorulmak bilmez bir azimle ordusunun kalıntılarının peşine düştü. Ancak 1774 Ağustos'unun sonlarına doğru hükümet birlikleri Pugaçev'in isyancılarını Ukrayna'da Tsraitsin yakınlarında sıkıştırarak isyancıları kesin bir yenilgiye uğrattı. Pugaçev yakalanmaktan kurtulsa da Kazaklar tarafından tutuklandı ve Rus yetkililere teslim edildi. 10 Ocak 1775'te Moskova'da büyük bir Rus topluluğu önünde idam edildi. İsyanın anısını silmek için 1775 yılında II. Katerina, Pugaçev'in doğum yeri olan Zimoveyskaya'nın adının Potemkinskaya olarak değiştirilmesini emretti ve Yayık Nehri bundan böyle Ural Nehri olarak tanımlandı (Bosin, 2009).

5. Her İki İsyanın Karşılaştırılması: Benzerlikler ve Farklılıklar:

1670-1671 Stenka Razin isyanı ve 1773-1775 E. İ. Pugaçev isyanının karşılaştırılması yapılırken önemle vurgulanması gereken birçok benzerlik ve farkların olduğu gözlemlenmektedir. Aynı coğrafya'da yaşanan ve aralarında 100 yılık bir sürenin olduğu Razin ve Pugaçev isyanlarında Liderlerin statüleri, ayaklanmaların yaşandığı coğrafya, Ayaklanmaların yaşandığı kitleler, toplumsal olaylar, isyanların başlangıç sebepleri ve isyanların sonları ve isyan liderlerinin sonları birbirine benzemektedir. Öyle ki bu benzerliklerin yanında Rusya'da yaşanan birçok isyan olduğu halde asırlar geçmesine hala rağmen unutulmamış Rus edebiyatına konu olmuştur (Bayıl & Ünüvar, 2018).

Coğrafi olarak ele aldığımızda;

1773-1775 yılları arasındaki isyanın lideri olan Pugaçev de Razin isyanının Lideri Stenka Razin gibi Don kazaklarındandı ve her ikisi de Zimoveyskaya köyünde doğmuştur.

Yaşamlarına ve gençliklerine baktığımızda iki isyanın lideri de gençliklerinde askeri tecrübe kazanmış ve uzun sürmeden kendilerini azletmişlerdir.

İsyanların liderleri incelendiğinde ise;

Razin isyanı Çar Aleksey Michayloviç döneminde Don bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bu isyanının lideri Stenka Razin asker kökenli olup, soylu ve varlıklı bir aileye mensuptur, gençliğinde gösterdiği başarılardan dolayı ve Kazakların haklarını savunduğundan dolayı Kazaklar arasında ataman olarak seçilmiştir (Volodikhin, 2011).

Pugaçev isyanına baktığımızda; Çariçe II. Katerina döneminde Yayık nehri kıyılarında ortaya çıkmıştır. Gençlik yıllarında Rus ordusunda görevli bir askerdir sıradan çiftçi fakat kazaklar arasında söz sahibi kazak bir aileye mensuptur. Daha sonra içerisindeki isyancı ruhu bastıramamış ve askeri birliğinden kaçmak sureti ile kaçak duruma düşmüştür.

Her iki isyan lideri de Kazakları teşkilatlandırıp çarlığa karşı mücadele için bir ordu kurmuştur, fakat bu ordu her ne kadar büyük görünse de düzensiz bir birlik yapısına sahip olduğundan zayıf kalmıştır.

Razin'in liderlik vasfına baktığımızda;

Pugaçev'den biraz daha ağır basmaktadır, Razin Kazaklar arasında daha karizmatik, daha güçlü ve oteritesini daha sağlam şekilde kurmuş bir lider olarak kabul görmüştür.

Pugaçev ise daha zayıf ve güçsüz bir lider görüntüsü sergilemiş, plansız ve otokontrol sistemi daha dağınık bir yapıda olduğundan kendi ordusunda sağlam ve otoriter bir lider olarak kabul görmemiştir.

Beklenildiği gibi her iki isyan da katılımcılarının ümit ettiği üzere bir kurtuluş zaferi ile sonuçlanmamıştır. Çarlığın kolonileştirme siyaseti sonucu uygulanan baskı ve zulümlere maruz kalan halk bununla birlikte ağır şartlar altında dini baskıya maruz kalmış ortodokslaştırmaya zorlanmışlardır, bunun üzerine halka yüklenen vergiler de dahil olunca Kazakların canına tak etmiş ve yavaş yavaş ayaklanmalar boy göstermiştir (Korkmaz, 2018:101).

İsyanların çıkış amaçlarında isyan liderlerinin fikirsel olarak yola çıkma nedenlerine baktığımızda;

İki isyan arasındaki farklılık kendisini göstermektedir. Razin, isyanı başlatırken Çarlığın baskılarına karşı boyun eğmekten yorulan serfliğin son bulmasını isteyen, soyluların ve toprak efendilerinin keyfiyetleri ve halka yükledikleri ağır vergi yükleri ile yaşam alanları kısıtlanan Kazakların ayrıcalıklarını savunan, onların zenginliğe kavuşmasını düşünen ve Rus köylerinin halkını hükümetinin zulmünden korumaya çalışan, Kazak milliyetçisi bir liderdi. (Avrich, 1972)

Pugaçev ise II. Katerina yönetiminin baskı politikalarına, hükümetin ve soyluların Avrupa tarzı modernleşmeleri amacı ile yaptıkları olağan üstü harcamaları halkın üzerine ağır vergiler bindirerek çıkarmak istemelerine ve bu gidişattan memnun olmayan Yayık Kazaklarıyla birlikte eski ayincileri, Çariçe II. Katerina'nın zorla Hıristiyanlaştırmaya çalıştığı Müslümanları (Tatarlar, Kamluklar, Başkurtlar, Kalmuklar) işçilerle birlikte serfleri, kendi etrafında toplayıp, adaletsiz bir yönetim süren hükümeti ve otokrasiyi devirmek ve yeni, adil bir hükümet sistemi yaratmak olan kitlesel bir köylü hareketine öncülük etmiştir (Bosin, 2009: 2775).

Neticede her iki isyanın sonuçları da birbirine benzemektedir. Her iki isyanda da politik sonuçlar doğurmuştur. İsyanların sona ermesiyle Çariçe II.Katerina soylularla bir anlaşma yapmış ve soylu sınıfın muhalefetten vazgeçmeye ikna etmiş, onlara devlet kademesinde görevler vermiştir (Kurat, 2010:283).

İsyan Liderlerinin tıpkı isyanların sonu gibi kaderleri de birbirlerine benzemekteydi her iki isyan lideri de aynı şekilde, idam edilmek sureti ile öldürüldüler, Çarlık yönetimi isyan liderlerine vahşi bir canavarmış gibi davranmış, onları sadece öldürmekle yetinmeyerek parçalara ayırmıştır. Aynı zamanda liderler gibi isyana katılan kazaklar da ağır işkence ve idamlarla cezalandırılmışlardır.

Her iki isyanda da görüldüğü üzere, benzer sonuçlara yol açması bakımından önemlidir. Öyle ki bu her iki isyanın sonucunda da isyanlar kanla bastırılmış, isyanın liderleri ve isyanlara katılanlarla rejim muhalifleri ağır bir şekilde cezalandırılmış ve idam edilmişlerdir. (Kurat A. N., 2023)

Sonuç

Sonuç olarak bu çalışmada konu olan iki isyanın karşılaştırılması yapıldığında isyanların nedenleri ile ilgili;

Joon Keep'e göre Razin isyanı geniş kapsamlı bir halk hareketleriydi. Merkezileşmiş mutlakiyetçi devletin tecavüzüne karşı yeni yerleşilen sınır bölgelerindeki hoşnutsuz grupların

protestolarıydı İsyancıların amacı, gayrimeşru ve "kutsal olmayan" olarak gördükleri mevcut siyasi ve sosyal düzeni, kendi ideallerini somutlaştıran bir düzenle değiştirmekti (Keep, 1982).

Michael Khodarkovsky'a göre ise Ayaklanma belirli bir sosyal grubun çıkarlarını yansıtmıyordu. Razin bunun yerine Çar'a ve kiliseye ihanet eden boyarlara ve soylulara karşı tüm yoksulları temsil etmekteydi (Khodarkovsky, 1994).

İsyan liderlerinin bir haydut, suçlu mu yoksa bir kahraman mı sorusuna cevap aranmıştır. G.B. Junazhuzov'a göre Pugaçev Can kayıplarına sebebiyet veren bir suçludur, (Junashuzov, 2013) Pascal'a göre Sovyet tarihçileri tarafından halk hareketlerine yönelik genel teorik yaklaşım "*dini bir kisveye bürünmüş anti-feodal protesto*" şeklindedir. Roger Portal'ın 1947'de yayınlanan çalışmasında ise, Pugaçev İsyanı *başarısız bir devrim* adlandırılmaktadır. Yazarlar isyan liderlerini imparatorluk karşıtı, halkı galyana getiren ve ülkeye zarar veren işgalci, suçlu haydutlar olarak tasvir etmektedir.

Bu çalışmanın konusu olarak aldığımız her iki isyanın ve isyancıların karşılaştırılması sonucunda kendi düşüncemi belirtmem gerekirse öncelikle isyan nedir? neden çıkarılır? Sorularının cevabına binaen isyanlara ve halkın veya bir isyan liderinin, isyana başvurmanın nedenlerine odaklanmak gerekmektedir.

Genel anlamda (bizim de çalışmamızı kapsayan) köylü isyanları, iktisadi ve siyasi sebepleri ve çıkış noktası, halkın statükoya ve yöneticilere karşı başlattığı kin ve öfke dolu protestoların genişlemesi ve büyümesi ile haksızlığa, eşitsizliğe, ekonomik esarete ve açlığa karşı yapılan toplumsal halk ayaklanmalarına dönüşme neticesinde cereyan etmektedir.

Örneğin bir veba salgını sırasında yönetimin sağlık konusunda yetersiz kalması, ilaç kullanımında sadece üst tabaka sınıfların hakkının olması, halkın ölüme terk edilmesi, Soyluların, serflerin ve toprak sahiplerinin gerek Avrupai yaşam tarzlarını yaşamaları ile bunun getirdiği mali külfetin halka ödetilmesi, gerekse toprağın verimini gönüllerince kullanmaları ve bunu yaparken toprağı işleyen, çalışan köylünün bundan hiçbir kazancı olmadan sefalet içinde yaşaması, yine işçilerin çalıştıkları sürede sadece patrona ve ya devlete çalışarak hiçbir kazanç elde etmemeleri, halkta kin ve öfke protestolarının oluşması ve devamında isyan tohumlarının atılması için yeterli birer sebeptir. Oluşan bu protestoların büyüyerek isyana dönüşmesi, ardından, şiddet araçları da kullanılmak kaydıyla köylü savaşı statüsüne bürünmesi, bu isyanlara liderlik yapanların sıradan bir donkişotvari kahramanlık gösterisi, bir intikam sarhoşluğu, bir deli senaryosu ile hazırlanıp insanları sebepsiz yere hükümet ve yönetim üzerine salma girişiminden ibaret olmadığını açıklamaktadır.

Olaya İmparatorluk açısından bakarsak, yapılan bu isyanlar ve köylü savaşları, Ülkenin geleceğine ve kaderine yapılmış bir darbedir, devrim kavramının dahi yakıştırılmadığı, bu köylü isyanlarının ülkenin ekonomisine, askeriyesine, topraklarına ve mimarisine verdiği zararlar kesinlikle affedilemez. Bunun yanında Çar'a, Çariçeye ve İmparatorluğa karşı kasten isyancıları kandırarak örgütlemek sureti ile büyük kalabalıklara hitap eden isyan liderlerinin, amaçlarının sadece halkı düşünmek olmadığı, gözlerini Moskova St. Petersburg'a dikerek İmparatorluğa karşı bir darbe ayaklanması düşüncesinde oldukları aşikardır. Bu bağlamda isyancılar ve isyan liderleri birer haydut, birer suçlu, birer haindir ve Rus geleneklerine göre cezalandırılmışlardır.

Diğer açıdan Çarlık Rusya'sı özelinde yönetimin keyfiyetle aldığı kararlar ve bu kararlara bağlı olarak acımasızca halkın boynuna binen ağır, ezici bazen de öldürücü ekonomik yüklerin, yine halkın canına tak etmesi ile bu isyanların başlarında ki liderlerin ve isyancıların tıpkı Avrupa ve Rusya'da yaşanan diğer köylü ayaklanmaları ve isyanlarında olduğu gibi halkın menfaatine yapılmış, halkın kendi ekmeğini, kendi tuzunu, kendi gelirini kendi yaşam alanında özgürce kazanıp, özgürce tüketerek, özgürce yaşamayı istemeleri, efendilerden, feodaliteden, modern kölelikten kurtulmak için bayrak açıp verilen bir mücadele olduğu kanaatindeyim.

KAYNAKÇA

Asmus, G. (2022). Essays in Political Economy - . *Heidelberg University - Dissertation zur Erlangung des wirtschafts- und sozialwissenschaftlichen Doktorgrades*, 17.

Avrich, P. (1972). *Russian Rebels 1600-1680.* New York City: Schocken Books Inc.

Bayıl, Y., & Ünüvar, S. (2018). Rusya tarihinde iki isyan: razin ve pugaçev isyanlarının karşılaştırılması. *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi* (s. 661-665). Çimkent / Kazakistan: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Bosin, Y. V. (2009). Pugachev's Rebellion 1773-1775. *International encyclopedia of revolution and protest, ed. Immanuel Ness.*, 2775.

Çertanov, M. (2016). *Stepan Razin.* Moskva: izdatelstva ao Molodaya gvardiya.

Güngör, C. (2010:129). *Rusya ve İsyanları.* Ankara: Barış Kitap.

İnvestim.guru. (tarih yok). *İnvestim.guru*. İnvestim.guru: https://investim.guru/obzory/stepan-razin-i-pugachev-istoriya-bunta-i-ego-posledstviya adresinden alındı

Junashuzov, G. (2013). pugachevskoe zameshatelstvo i stavropolskoe kalmytskoe voysko. *Kafedra Orenburgskogo gosudar stvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 49-52.

Keep, J. (1982). Emancıpatıon by the axe? peasant revolts ın russıan thought and lıterature. *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 57.

Khodarkovsky, M. (1994). The Stepan Razin Uprising: Was It a "Peasant War"? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 6.

Korkmaz, T. (Bahar 2018). Rusya'da osmanlı'nın yararlanamadığı bir isyan pugaçev isyanı 1773-1775. *OTAM 43*, 97-108.

Korkmaz, T. (Bahar 2018:101). Rusya'da osmanlı'nın yararlanamadığı bir isyan pugaçev isyanı (1773-1775). *Otam, 43 :*, 97-108.

Krasinski, H. (1848:57). *The Cossacks of the Ukraine.* London: London Partridge ve Oakey.

Kurat. (Temmuz - Aralık 1965:112). Rus hâkimiyeti altında idil-ural ülkesi. *Ankara üniversitesi dil ve tarih coğrafya fakültesi dergisi Cilt XXIII- Sayı : 3- 4*, 91-126.

Kurat, A. N. (2023). *Rusya tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar.* Ankara: Türk tarih kurumu.

Mankov, A. G. (1975). *İnostrannıe izvestiya a vasstanii Stepana Razina.* Leningrad: İzdatelistvo Nauka.

Maul, V. (2013 :81). Namerennyye umolchanıya kak istoriograficheskiy priyem (bunty i buntari v kurse russkoy istorii v.o. klyuchevskogo). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. No: 369*.

Mavrodin, V. (1973:12). *Krest'yanskaya voyna pod rukovodstvom pugacheva.* Moskova: Znanie Yayınevi.

Poltoratzky, M. A. (1966). The Nekrasovsky Cossacks. *Russian Language Journa*, 45.

Puşkin, A. (2002:27). *Pugaçev İsyanının Tarihi.* İstanbul: Akyüz Yayıncılık.

Serdar, İ. (2015). A. S. Puşkin'in eserlerinde 1773-1775 Pugaçev isyanı. *İstanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü slav dilleri ve edebiyatlari anabilim dali rus dili ve edebiyati bilim dali yüksek lisans tezi*.

Türker. (2020). Don kazakları arasında stenka razin isyanı 1670-1671. *Usad*, 170.

Türker, Ö. (2020:170). Don kazakları arasında stenka razin isyanı (1670-1671). *Usad*, 170.

Türker, Ö. (Bahar 2020). Don kazakları arasında stenka razin isyanı (1670-1671). *Selçuk üniversitesi selçuklu araştırmaları dergisi*, 163- 186.

Venkov, A. V. (2008). İstoriya Donskovo Kazaçestva. *İzdatelstvo Yujnovo Federalnovo Universiteta*, .

Volodikhin, D. (2011). Stenka razin and the russian state. *Russian life*, 40-42.

Yakovlevich, V. (2005). Sotsıokulturnoye prostranstvo russkogo bunta. *Dissertatsin na soiskanie uçenoi stepeni*.